

*Дубовой А. С.,**аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЯК ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЙ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню змісту зумовленості як правового феномену в умовах еволюції й конвергенції сучасних концепцій юридичної відповідальності, з'ясуванню подальших орієнтирів для вдосконалення змісту юридичної відповідальності за рахунок справедливості та дієвості як магістральних атрибутів принципів юридичної відповідальності, встановленню доктринального значення зумовленості у синергетичній взаємодії із сучасними концепціями юридичної відповідальності в системі загальнотеоретичної юриспруденції. Формування правової держави викликає необхідність вивчення проблем визначення інституту юридичної відповідальності, її ознак та принципів, оскільки саме ця правова категорія демонструє рівень правової культури суспільства та загальний стан його правосвідомості. Незважаючи на тривалий період комплексного вивчення юридичної відповідальності, й досі дискусійною залишається значна кількість аспектів її правової природи. При цьому справедливості та дієвості як стрижневі, основоположні, магістральні принципи і засади юридичної відповідальності залишаються недостатньо оснащеними з погляду доктринального забезпечення, що в консолідовано-узагальнюючому вигляді поряд з іншими злободенними проблемами правової системи створюють прогалини, колізії й недоліки, тим самим зменшуючи якість і продуктивність правозастосування. Констатовано, що зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Юридичні приписи щодо питання відповідальності не існують ізольовано: їхня конструкція базується на синергетичному суміжному існуванні базових принципів інституту юридичної відповідальності та критичних питаннях життя суспільства, оскільки останнє визначає негласно вектори становлення відповідальності, її зміст, потребу застосування, а також спеціалізацію дії й специфіку іманентного розвитку апарату примусу держави. Резюмовано, що ретроспектива розвитку як світового, так і вітчизняного доктринального багажу демонструє різновекторний зміст розуміння юридичної відповідальності, причому ця тенденція стабільно прослідковується у найрізноманітніших темпоральних та територіальних умовах. Зважаючи на окреслений факт, відсутнє єдине поняття юридичної відповідальності, оскільки низка авторів отожднює її із самостійним універсальним соціально-правовим інструментом регулювання, інші інтерпретують дану категорію як особливу видозміну, неординарний вияв правових відносин, де ключовим юридичним змістом слугує примус, що, зрештою, спрямований на реальне забезпечення прав та інтересів взаємопов'язаних сторін. Доведено, що переважними у сучасних наукових колах є такі концепції

розуміння юридичної відповідальності, як санкційна концепція, дуалістична (дихотомічна, двохаспектна) концепція юридичної відповідальності, управлінська концепція, функціональна концепція, концепція перманентного спрощення інституту юридичної відповідальності.

Ключові слова: право, концепція юридичної відповідальності, система принципів відповідальності, справедливості, дієвості, закономірність впливу принципів, зумовленість, правовий феномен зумовленості.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується кардинальними трансформаційними та євроінтеграційними, конвергенційними, уніфікаційними процесами, що проявляються у системному реформуванні багатьох сфер суспільної дійсності. При цьому наявна публічно-приватна дихотомія вітчизняного права суттєво впливає на всі елементи національної правової системи України, зокрема на юридичну відповідальність. Остання є якісним показником ефективності реалізації прав і свобод людини та громадянина, досконалості системи стримувань і противаг організації публічної влади, ціннісних орієнтирів держави та суспільства у цілому. Юридична відповідальність займає одне з ключових місць у сучасній правовій доктрині і традиційно розглядається як правове явище, юридичне поняття (категорія) та міжгалузевий інститут права (нормативна конструкція).

Аспект зумовленості в ракурсі оптимізації юридичної відповідальності на основі імплементації доктринальних здобутків апологетів концепцій юридичної відповідальності на разі є невирішеним питанням, проте об'єктивно заслуговує на підвищений ступінь уваги та належний науковий інтерес. Дослідження параметрів зумовленості, окреслення її особливостей у розрізі правового феномену слугує системоутворюючим складником модернізації інституту юридичної відповідальності, приведення її функціональних виявів та принципів до актуального стану правовідносин та характерних властивостей політико-правової дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктринальною основою для розроблення проблематики зумовленості як правового феномену крізь призму сучасних концепцій юридичної відповідальності стали дискусійно-полемічні публікації таких дослідників, як Д.К. Очколяс, Н.М. Пархоменко, Є.А. Подорожній, О.В. Геселев, І.Я. Станько, О.О. Пашенко, І.К. Зелена.

Метою статті є дослідження зумовленості як багатовимірного правового феномену та демонстрація сучасних концепцій юридичної відповідальності у взаємодії з даним явищем.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правового феномену зумовленості юридичної відповідальності є немож-

ливим без ґрунтового аналізу. Незважаючи на значну кількість публікацій, у яких окреслюються аспекти дефініції, типології, функцій, принципів (у тому числі справедливості та дієвості), актуальною залишається проблема комплексного аналізу змісту юридичної відповідальності, саме наголошуючи на тому, що зумовленість виступає одним з ключових атрибутів її існування як інституціональної одиниці загалом, адже власне зумовленість демонструє взаємодію структурних компонентів категорій загальної юридичної науки, складових елементів правової системи та механізму правового регулювання.

Слушною є думка Д.К. Очкаляса, який, проводячи паралель із загальнодоктринальними постулатами, зауважує, що під методологією юридичної науки слід інтерпретувати систему принципів, засобів та способів організації, побудови, моделювання і реалізації (здійснення) теоретико-гносеологічної, пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також учення про цю систему [1, с. 194]. Особливості сучасного етапу розвитку загальнотеоретичної науки, теоретико-методологічних аспектів закономірностей предмета загальної теорії права є одвічною проблемою прикладного й теоретичного функціонування і розвитку юриспруденції, зокрема її змісту структури та шляхів отримання практичних результатів. При цьому діапазон елементів структури теоретичної юридичної науки, додаючи до елементів закономірності держави і права систему категорій і понять, певні стандартні принципи права, правові аксіоми, правотворчу, правоінтерпретаційну і правозастосовну діяльність, створює нові виклики для традиційних правових категорій і їх пізнання (приміром, правова природа юридичної відповідальності, нормативної регламентації, правового регулювання тощо) [2, с. 52].

Є. Подорожній підкреслює, що важливе місце у процесі аналізу різноманітних правових категорій, до яких належить і інститут юридичної відповідальності, посідають методологічні вимоги та засади, серед котрих провідне місце займають усебічність та об'єктивність дослідження. Нові парадигми, концепції, теорії й факти мають базуватися на існуючому досвіді та підкріплюватися новими результатами та здобутками, що мають реальне, а не ефемерне значення й чинять загальний позитивний вплив на предмет дослідження (власне, на ті його боки, що й стали підґрунтям проведення дослідження) [3, с. 103].

К. Басін резюмує, що класифікація надає можливість: визначити зміст та сутність відповідальності; установити взаємозв'язок відповідальності та державної діяльності; охарактеризувати форми відповідальності; установити галузеву належність відповідальності; проаналізувати суб'єктивний склад відповідальності; визначити процедуру її застосування, природу і значення в процесі регулювання суспільних відносин [4, с. 93].

Проводячи аналогію зі специфікою теоретико-методологічної класифікації та спираючись на потребу окреслення зумовленості юридичної відповідальності, Н.Я. Якимчук зауважує, що у широкому сенсі виникає з усього різноманіття варіацій сукупних обставин, котрі можуть існувати у суспільстві на якомусь довільному етапі його розвитку незалежно від його характеру (регрес, революція, дисгенезія, стагнація тощо) [5, с. 30]. Окрім цього, доцільно доповнити його позицію твердженням, що саме зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності

будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Юридичні приписи щодо питання відповідальності не існують ізольовано: їхня конструкція базується на синергетичному суміжному існуванні базових принципів інституту юридичної відповідальності та критичних питань життя суспільства, оскільки останнє визначає негласно вектори становлення відповідальності, її зміст, потребу застосування, а також спеціалізацію дії й специфіку іманентного розвитку апарату примусу держави.

Варто зауважити, що вітчизняні наукові кола мають і спірні точки зору стосовно питання зумовленості крізь призму теоретико-методологічного аналізу. Приміром, стаття Х. Соломчак «Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності» містить тезис щодо детермінації зумовлення юридичної відповідальності саме через відповідальність окремої особи, що сприймає обов'язок відповіді за правопорушення правовою цінністю [6]. Але за такої ситуації закономірним наріжним каменем постає значення принципів юридичної відповідальності, особливо дієвості та справедливості. У такому разі дані категорії більш близькі до ідей, явищ, які демонструють функціонування інституту юридичної відповідальності. Проте останнє суперечить змісту юридичної відповідальності, про що неодноразово наголошувалося попередньо.

Необхідно погодитися з думкою А. Олійник, що, розглядаючи зумовленість юридичної відповідальності, акцент необхідно робити на специфіці її правової природи, тобто на особливостях підстав відповідальності, суб'єктах, умовах, процедурах та порядку застосування [7, с. 439]. Водночас, як зазначає М. Задніпряна, «зумовленість і зміст юридичної відповідальності прямо пропорційний процесу формування принципів юридичної відповідальності. Ретроспектива доводить, що історичний чинник, по суті, є провідним та здійснює найбільш помітний внесок у становлення й формування принципів юридичної відповідальності. При цьому розвиток принципів юридичної відповідальності відбувся завдяки еволюційним науковим аспектам, які як результат відображені сьогодні в законодавстві. Нині під час установа істинності юридичної відповідальності передусім треба брати до уваги неминучу деформацію принципів юридичної відповідальності» [8, с. 21]. Узагальнюючи ці позиції та долаючи розбіжності з традиційною методологією юриспруденції, доцільно констатувати, що зумовленість юридичної відповідальності є показником продуктивності дії принципів, ідеалів, керівних засад юридичної відповідальності, а також її функціональних типів, котрі у цілісній сукупності без ієрархічного підпорядкування утворюють узгоджену систему реалізації теоретичного аспекту у практично-прикладному вимірі.

Традиційно зумовленість ознаменовується різним смисловим навантаженням у концепціях юридичної відповідальності. Особливо виразно це простежується нині, оскільки спектр таких концепцій активно збільшується. Стійку і чільну позицію займає дуалістична концепція юридичної відповідальності, яка охоплює її позитивний та негативний складники. Юридична відповідальність є особливим різновидом юридичного обов'язку, що виникає в особи як наслідок скоєння певного, здебільшого протиправного, діяння. Ця концепція глибоко розглянута з урахуванням сучасних вимог у працях Н. Гураленко [9]

та І. Зеленої. Виходячи із запропонованої дихотомії, І. Зелена виділила об'єктивний та суб'єктивний складники юридичної відповідальності. Перший характеризує розглянуте явище як обов'язок конкретного суб'єкта, другий – як реальне настання несприятливих наслідків. За такого концептуального підходу втрачає сенс проблематичне питання між прихильниками відповідальності як правовідносини (обов'язки) і як конкретної примусової міри (або її застосування), оскільки в позиціях прихильників тієї чи іншої концепції йдеться про два прояви одного і того самого явища [10, с. 179].

Залишивши раніше продемонстровану двоаспектну структуру юридичної відповідальності, зосередимося на тих концепціях, що ґрунтуються на унікальних, інноваційних поглядах, у тому числі тих, які намагаються імплементувати новизну в традиційну систему принципів юридичної відповідальності. Однією з провідних є санкційна концепція юридичної відповідальності, основою для дискусій та полеміки щодо якої стала стаття І. Аземши «Юридична відповідальність: сучасні концепції» [11].

Дослідниця стверджує: оскільки юридична відповідальність, що є примусовим заходом, виражається в осуді правопорушення, встановленні для правопорушника визначених негативних, несприятливих наслідків у вигляді обмежень, позбавлень особистого або майнового характеру, то провідним її елементом у розрізі сучасної інтерпретації має бути санкція як утілення форми примусу, яка відповідає тому чи іншому варіанту правопорушення [11, с. 54].

Предтечею цієї концепції можна вважати фундаментальну роботу П.М. Рабіновича щодо висвітлення особливостей параметрів юридичної відповідальності у зв'язку з її поступовою трансформацією [12].

Наступна сутнісна змістовна концепція висунута І.Я. Станько. Дослідниця репрезентує, що функціональний аспект за сучасних постіндустріальних глобалізаційних умов є найбільш прийнятним, поміркованим і раціональним шляхом інституційного вдосконалення юридичної відповідальності. У такому разі юридична відповідальність у комплексі із властивими їй принципами є прерогативою над традиційними функціями норм права (регулювання, організація, охорона, орієнтація тощо). Без функціонального аспекту концептуального оновлення юридичної відповідальності, стверджує автор, неможливо повноцінно відобразити соціальну роль юридичної відповідальності, її функціонального призначення як універсального правового явища.

Досліджуючи апорію перманентного спрощення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні, О.В. Зайчук у контексті проблеми концепцій самої юридичної відповідальності констатує, що дедалі більшого поширення й експлуатації набуває думка про те, що Україна на даному етапі розвитку потребує окремого нормативно-правового акта (власне концепції), який за аналогією ключових кодифікацій у чинному законодавстві уніфікував та узгоджував усю типологію та варіативність юридичної відповідальності, тим самим нівелюючи межі галузей права та особливості існування інституту юридичної відповідальності у різних сегментах вітчизняної правової системи [14, с. 311–312]. Згідно із цією концепцією, юридична відповідальність має трихотомічну структуру, де зміст юридичної відповідальності стратифіковано на три вектори, критерієм

для диференціації яких стала сутність правових заходів унаслідок учинення правопорушення: юридична відповідальність особистого характеру, майнового характеру та організаційного характеру.

Концепція модернізації юридичної відповідальності на основі реалізації вдосконалення форм здійснення функцій держави має свою логіку й певне наукове значення, але містить суперечності. Вони пов'язані з використанням категорії діяльності під час визначення поняття функцій держави (напрямів діяльності) та форм їх здійснення (однорідної діяльності). Таке судження може мати вигляд тавтології [15, с. 11]. Необхідно визначитися з тим, чи є діяльність змістом функцій чи формою їх здійснення. Звісно, пов'язуючи функціональний багаж юридичної відповідальності з безпосередньо функціями держави, неможливо уникнути проблеми відсутності повного й всеосяжного збігу категорій. Окрім цього, цілковите ототожнення функцій юридичної відповідальності з функціями держави є абсурдним у тому аспекті, що вона банально не охоплює весь спектр виявів діяльності держави.

У контексті сучасних концепцій бачення юридичної відповідальності доцільно також розглянути управлінську концепцію. У цілому вона не є новою, проте ті постулати, які делегують її апологети нині, щонайменше заслуговують на увагу в силу вимоги комплексності дослідження, особливо враховуючи предмет поточного наукового дослідження. Відповідно до положення даної концепції, загалом юридична відповідальність є одним із важливих елементів правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою чітко визначених юридичних засобів. Завдяки цьому комплексному впливу стають можливими належне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимальне втілення загальнолюдських принципів. За твердженням О. Болсунової, «як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання юридична відповідальність характеризується трьома специфічними ознаками» [15, с. 10]. За управлінською концепцією на задній план відходять такі елементи змісту юридичної відповідальності, як соціальна еволюційність (оскільки апологети даної тенденції віддають перевагу саме державницькому характеру зумовленості інституту юридичної відповідальності), індивідуальне самосприйняття (по суті, воно визнається ефемерним, другорядним, адже чільне місце автоматично займає імперативний припис, що деякою мірою перегукується із санаційною концепцією), оцінка діяння (тобто об'єктивне й адекватне ставлення до ситуацій і конкретних обставин нівелюється реалізацією управлінського методу влади). Загалом ця концепція нині трансформувалася та увібрала частково риси тих концепцій, що були представлені попередньо.

Висновки. Зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Переважаючими у сучасних наукових колах є такі концепції розуміння юридичної відповідальності, як санкційна концепція, дуалістична (дихотомічна, двоаспектна) концепція юридичної відповідальності, управлінська концепція, функціональна концепція, концепція перманентного спрощення інституту юридичної відповідальності.

Література:

1. Очкаляс Д.К. Природа та структура теоретичної науки права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 193–201.
2. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : колективна монографія. Київ : Юридична думка. 2009. 217 с.
3. Луцький А.І. Аналіз науково-практичного потенціалу типів праворозуміння. *Інформаційно-науковий вісник*. 2012. № 6. С. 23–29.
4. Басін К.В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид юридичної. *Держава і право*. 2003. № 19. С. 91–97.
5. Якимчук Н.Я. Правові засади юридичної відповідальності територіальних громад. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 2. С. 28–35.
6. Соломчак Х.Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27–34.
7. Олійник А.К. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета). *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. 2003. 1057 с.
8. Задніпряна М.Ю. Сучасні аспекти та критерії принципів юридичної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 20–33.
9. Гураченко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності крізь призму сучасних концепцій юридичної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 6–12.
10. Зелена І.К. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 176–182.
11. Аземша І.Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 10. С. 51–65.
12. Рабінович П. Основи загальної теорії права і держави. Київ, 1999. 459 с.
13. Мисак О.І. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності. *Форум права*. 2016. № 7. С. 129–133.
14. Зайчук О.В. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 311–312.
15. Залюбовська І.К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади як засіб забезпечення законності у сфері державного управління : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. 20 с.

Dubovoi A. Conditionality as a legal phenomenon through the prism of the concepts of legal responsibility: modern realities

Summary. The article is devoted to the study of the content of conditionality as a legal phenomenon in the evolution and convergence of modern concepts

of legal responsibility, clarification of further guidelines for improving the content of legal responsibility through justice and effectiveness as the main attributes of the principles of legal responsibility concepts of legal responsibility in the system of general theoretical jurisprudence. The formation of the rule of law necessitates the study of the problems of determining the institution of legal responsibility, its features and principles, as this legal category demonstrates the level of legal culture of society and the general state of its legal consciousness. The issue of legal responsibility occupies one of the key places in domestic jurisprudence. However, despite a long period of comprehensive study of legal liability, many aspects of its legal nature remain controversial. Thus, justice and effectiveness as core, fundamental, main principles and principles of legal responsibility remain insufficiently equipped in terms of doctrinal support, which in a consolidated and generalized form, along with other pressing issues of the legal system create gaps, conflicts and shortcomings, thereby reducing quality and productivity of law enforcement. It is stated that the conditionality of legal responsibility serves as a leading indicator, a core indicator of the effectiveness of any legal regulation, the effectiveness of mechanisms for the functioning of the state as a manager of legal tools. Legal prescriptions on the issue of responsibility do not exist in isolation: their construction is based on the synergistic coexistence of basic principles of the institute of legal responsibility and critical issues of society, as the latter secretly determines the vectors of responsibility, its content, application, and specialization. coercion of the state. It is summarized that the retrospective of the development of both global and domestic doctrinal baggage demonstrates the diverse content of the understanding of legal responsibility, and this trend is consistently traced in a variety of temporal and territorial conditions. Given the above fact, there is no single concept of legal responsibility, as some authors identify it with an independent universal socio-legal instrument of regulation, others interpret this category as a special change, an extraordinary manifestation of legal relations, where the key legal content is coercion, ultimately aimed at real ensuring the rights and interests of interrelated parties. It is emphasized that such concepts of understanding legal responsibility as sanction concept, dualistic (dichotomous, two-aspect) concept of legal responsibility, management concept, functional concept, concept of permanent simplification of the institute of legal responsibility are prevalent in modern scientific circles.

Key words: law, the concept of legal responsibility, the system of principles of responsibility, fairness, effectiveness, regularity of the influence of principles, conditionality, the legal phenomenon of conditionality.